

Др Срђан ЦВЕТКОВИЋ
 виши научни сарадник
 Институт за савремену историју

ДОКУМЕНТИ ОЗНЕ О РЕВОЛУЦИОНАРНОМ ТЕРОРУ 1944. НА ЈУГУ СРБИЈЕ

Айсџиракџи: Књиге и спискови стрељаних, откривени у архивама тајне полиције, након отварања грађе истраживачима представљају важан документ не само за историју српског и југословенског, већ и европског па и светског комунизма. Ова јединствена и обимна документација (у таквом обиму и форми није пронађена нигде у Источној Европи) омогућује да до детаља реконструиремо методе, динамику и циљеве терора у првој фази револуције. Према доступној документацији, насиље није било плод ексцеса или ванредног стања, већ део детаљно разрађеног плана, да би затим било и претворено у трајан, тоталан и савршен репресивни систем. Свеprisутна тајна полиција је била кичма репресивног апарата и својеврсни – немилосрдни мач револуције ослоњена на полицију, војску, тужилаштва и друге државне институције под монополом партије. Књиге и спискови стрељаних на југу Србије (Ниш, Лесковац, Пирот и Врање) дају нам детаљан преглед ликвидираних по насељима, као и њихову политичку и социјалну структуру али омогућују и прецизан увид у методологију терора у режији Озне.

Кључне речи: комунизам, револуционарни терор, југ Србије, ОЗНА, књиге стрељаних

Репресија комунистичког режима као феномен који је обележио једну епоху и деценијама забрањена тема, тек у новије време постала је предмет озбиљног интересовања научних истраживача. Међутим, већина доскорашњих истраживања се, и поред најбоље воље историчара, углавном одликовала парцијалним приступом, и пре свега недовољном документарношћу, ограничена на локалне теренске или алтернативне изворе,

услед својеврсне забране под којом је била најрелевантнија грађа полицијско/безбедносне провинијенције. Истраживати политичку репресију и ауторитарно наслеђе у Србији у деценијама иза нас наилазило је на низ тешко премостивих препрека.

ПРОБЛЕМИ ИСТРАЖИВАЊА И АРХИВСКА ГРАЂА

Највећи хеуристички проблем приликом истраживања овако осетљиве друштвене теме, дуго је представљала неприступачност извора. Историчару у Србији, на крају прве деценије 21. века, доскора су тешко били доступни или су били потпуно неприступачни релевантни војни и полицијски извори, чак и за период од више од пола века. Такође је познато да се већ после Брионског пленума 1966. приступило драстичној ревизији и уништавању архивске грађе службе безбедности, која се у великој мери односила и на проблем злоупотреба службе и политичку репресију после Другог светског рата. Већ тада је уништен велики број досијеа, извештаја и елабората као и разне друге историјске грађе која би данас била од великог интереса за истраживаче политичке репресије.¹ Услед непрецизности и недоступности полицијско-безбедносне архивске изворне грађе и у многим случајевима тешко проверљивим наводима живих сведока, прецизна реконструкција методологије рада институција и утврђивање иоле приближног броја жртава били су готово немогућа мисија. Доступни фондови тајних служби у отвореним фондовима, као и истраживања у Словенији и Хрватској, дуго су били једини начин да се донекле загребе документарно истраживање револуционарног терора 1944–1945.

Ипак, и поред системске опструкције, ствари су се знатно промениле у последњих десет година. Макар и делимично отварање архива у Србији, затим и закони о рехабилитацији и реституцији после 2006. године су нам у великој мери омогућили да документарно приступимо обради ове сложене теме. Архивска грађа БИА, доступна Комисији за тајне гробнице Владе Републике Србије, предата 2004–2012. Архиву Србије, садржи многе податке о репресији у првим поратним годинама. Као таква од немерљивог је значаја за изучавање методологије политичке репресије и квантификацију броја страдалих лица после септембра 1944. године. Захваљујући документима из овог фонда, али и неких других фондова из Војног архива, испоставило се да су масовне ликвидације према обиму и методологији јединствене на

¹ Од укупног обима архивске грађе СДБ-а која је 1. јула 1966. износила 9.620 д.м. приликом ревизије од 1966. до 1968. уништено је чак 5.452 д. м., предато другим службама и институцијама 1.115 д.м., а задржано 3.053 д.м. С. Цветковић, *Како је сјаљено њеј километара досијеа УДБ-е*, Архив, бр. 1/2–2008, Архив Југославије (АЈ), Београд, 2008, стр. 71–85.

нивоу целе Источне Европе које је кренула у имитирање стаљинистичког друштвеног обрасца. У Србији не само да су биле учестале масовне ликвидације народних непријатеља већ су оне и изузетно добро документоване. Ова грађа, чак иако није сачувана у целости, представља особеност јер није ни у приближном обиму пронађена у другим бившим републикама СФРЈ нити другим земљама Источне Европе. Грађа Озне из фонда БИА у Архиву Србије нуди обиље докумената и података, књига и спискова стрељаних лица, књига антинародних елемената са детаљним подацима о страдалима: име, презиме, место рођења или пребивалиште, орган који је вршио ликвидације, време хапшења и време ликвидације са важним напоменама и квалификацијама страдалог.² Такође ту су корисна саопштења војних судова и извештаји безбедносних и партијских органа са терена, итд. Нажалост, ретко се у документима наводе тачне локације стрељања. Прецизна и доста добро сређена документација је омогућила Државној комисији за тајне гробнице да попише готово 60.000 убијених лица у Србији, од чега више од 30.000 ликвидираних без суђења. То је знатна разлика у односу на Словенију и Хрватску где је било речи о великом броју „безимених“ војника и цивила (ратни заробљеници, усташке, четничке, љотићевске, белогардејске, немачке и друге формације), а који су махом ликвидирани без икаквог пописа, евиденције и процедуре. Такође је значајна грађа службе безбедности пронађена у Архиву Војводине са подацима о хиљадама страдалих лица на територији ове покрајине (књиге, документи, регистри спискови...) За ову тему такође су од помоћи и многи фондови Војног архива, нарочито из фонда Војно обавештајне агенције (ВБА), затим Архиву Југославије (Државне комисије за суђење ратним злочинцима и колаборационистима, Председништва СФРЈ, ССУП-а, Врховног суда Југославије...) који садрже бројне извештаје, спискове, полицијско-безбедносне билтене, стенограме са седница и састанака на основу којих се може доћи до сумарних података. Ипак, доста обимна грађа не садржи податке о свим стрељаним лицима, нарочито када су у питању лица која је стрељала војна управа, на лицу места, из освете или у анархичним процесима по ослобођењу. Такође се из неких војних извора види да није увек вођена прецизна квантификација већ се често помињу округле и апроксимативне бројке.³

Полицијско-безбедносне изворе за овај период донекле је могуће допунити критички, приступајући другим доступним архивским документима. Пре свега интервјуисањем жртава, потомака и актера тога времена али и коришћењем затворске документације (КП домови), проучавајући штампу из тог периода, приватне збирке и архиве, нарочито корисне многоброј-

² АС, Архив БИА, *Књига стрељаних*, број 53.

³ На пример о броју стрељаних Немаца у Војводини. АС Архив БИА, *Прејед ухайшених, прошлих кроз зајвор и стрељаних од ослобођења до 20. јуна 1945. на шере-ну Војводине. Извештај о убијању рајних заробљеника, стр. 1.*

не усмене исказе забележене на теренским истраживањима или комуникацијом, објављене мемоаре и интервјуе актера у савременој публицистици. Олакшавајућа околност јесте чињеница да је репресија у првим поратним годинама била нарочито интензивна и општеприсутна, лако уочљива и један од носећих стубова режима. Необично су важни за компарацију и проверу података и документи из локалних општинских и окружних архива (Пирот, Лесковац, Ниш,...), као и црквене књиге умрлих. Од докумената са локала најпре треба издвојити фондове окружних и среских НОО-а који садрже детаљне спискове ликвидираних и одбеглих „народних непријатеља“ као и спискове притвореника у затворима Озне. Мада, званични статистички подаци за прве послератне године често недостају и они су од немерљивог значаја за мерење појединих политичких и социоекономских процеса. То се нарочито односи на статистику кривичних процеса, броја осуђених лица или кажњених смртном казном, конфискацију, национализацију, откуп, колективизацију и друге социоекономске параметре.⁴

МЕТОДОЛОГИЈА РЕВОЛУЦИОНАРНОГ ТЕРОРА СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА ЈУГ СРБИЈЕ

На основу до сада доступног и истраженог документарног материјала архива тајне полиције, може се констатовати да је сличан сценарио репресије и ликвидација 1944/1945. био мање или више присутан у свим српским градовима и варошима у Србији. Упоредо са ослобођењем појединих крајева Србије у јесен 1944. и у њима се збивао процес *дивљеї чишћења* (или *великої чишћења* – Кардељев израз), осумњичених за ратне злочине и колаборацију. Кажњавање ратних злочина и колабораната, које се у првим годинама по окончању рата збивало у свим европским земљама, у Југославији и другим „народним демократијама“, био је у великој мери инструментализован у сврху успостављања политичког монопола Комунистичке партије и „развлашћивања буржоазије“. Само је интензитет терора зависио од локалних прилика и историјског наслеђа али и особености лица из репресивног апарата. Овде ћемо на основу одскора доступних докумената и истраживања изнети кратка општа запажања и уочене правилности у методама ликвидација и прикривања тајних гробница.

Процесом масовних ликвидација на југу као и на нивоу целе Србије, руководило је Одељење за заштиту народа (ОЗНА), састављено до најправвернијих комуниста са јасним задатком да заједно са ратним злочинцима

⁴ Проблем са статистиком у ауторитарном друштву је у томе што често у неким областима има више пропагандну него информативну функцију бележећи општи напредак и благостање (нпр. у време Стаљинових оптужби статистика бележи далеко мањи број политичких осуђеника и смртних казни у Југославији него што их је, у ствари, било) – *нап. аутора*.

очисти друштво од већег дела „реакције“ – политичких и класних непријатеља. Људи су углавном стрељани без суда у времену до почетка септембра 1944. па до краја јануара 1945. године. Највише је изведених пред стрељачки вод крајем октобра и почетком новембра 1944. године. Заједно са појединим истинским колаборантима и могућим ратним злочинцима које би сваки суд осудио, страдало је на стотину лица која су другачије политички мислила, имала неко богатство и утицај или су се само замерила неком локалном комунистичком моћнику. Методологија је била слична у свим градовима и насељима. Најпре су људе приводили по унапред сачињеним списковима (према политичком критеријуму или пријавама доушника). Затварани су најчешће у постојеће затворе или импровизоване објекте јер су капацитети били препуњени. Затим су кратко саслушавани (често и подвргавани тортури!) да би убрзо били одвођени на места стрељања у близини градова. По извршењу ликвидација објављивани су спискови као *Саошшићења војних судов* којих заправо није ни било у прво време ради застрашивања или компромитације жртава. На крају су тајне гробнице маскиране и затрпане, а о целом процесу вођена документација и ревидирана више пута у времену 1945–1956. године.⁵ Сви ти људи су и данас протерани из колективног сећања. Рехабилитација жртава у Србији је тек у повоју, а до данас не постоји ниједна обележена гробница нити споменик на југу Србије као место сећања на многе невино пострадале.

СЦЕНАРИО „ДИВЉИХ ЧИШЋЕЊА“

ОРГАНИЗАЦИЈА. Озна је од свог настанка 13. маја 1944. у Дрвару устројена као политичка полиција, методолошки по совјетском моделу, вођена из једног центра и организационо јединствено постављена за целу Југославију. Директно је била подређена Повереништву за народну одбрану НКОЈ-а, прве револуционарне владе, која је створена на Другом заседању АВНОЈ-а 1943. године. Начелник Озне за целу Југославију био је Александар Ранковић, члан Врховног штаба НОВЈ-а и организациони секретар ЦК КПЈ. За његовог заменика одређен је Светислав Стефановић („Ђећа“). Озна за Србију формирана је у јуну 1944. на Вису. За првог начелника Озне за Србију постављен је Слободан Пенезић, звани Крцун. Органи нове службе, устројене са шест одсека, постављани су паралелно са освајањем поједине територије. Међу првима органи Озне су устројени на југу Србије, у околини Алексинца и Лесковца.⁶ Свуда су упутства била врло јасна: „Да бисмо испу-

⁵ Срђан Цветковић, *Извештај Државне комисије за тајне гробнице за 2011. годину*, <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/pocetna/dokumenti.html>. Више у Срђан Цветковић, *Између срја и чекића*, Београд 2006.

⁶ Овако је оснивање Озне за Србију на Радан планини доживео С. Крстић Уча: „Сели смо конспиративно под једно усамљено дрво одакле смо имали добар преглед

нили задатке постављене од нашег народа и наше Партије, морамо својски прионути на рад и постати мајстори свога посла. Један од најглавнијих задатака уопште, данас је уништење домаће реакције – издајника – њихово истребљење из самог корена и давање власти народу. Да бисмо успели у овоме, морамо, пре свега, подићи и учврстити организацију – Озну. Организацију ћемо подићи и учврстити само ако у њу за поверенике узимамо оне који су то својим понашањем, оданошћу и радом заслужили. Треба имати на уму да повереници не смеју знати један за другог, као и да се исти на раду покажу што конструктивнији [...]⁷

У околини Сокобање, која је ослобођена већ половином августа 1944, у селу Шарбановац, створена је најпре и Озна за Нишки округ којем је Сокобања тада административно припадала. Први повереник Озне за Нишки округ био је Слободан Пенезић Крцун, касније министар унутрашњих послова Републике Србије а потом је опуномоћеник подручне Озне за Ниш, био Милан Вилић.⁸ Ниш је по ослобођењу 1944. имао само четири повереника, а на околном терену 20 који су били за њих везани.⁹ Ти повереници су били: Радомир Арнаутовић Миле, нишки гимназијалац и син угледног нишког лекара, Сергије Прокопенко, студент медицине у Нишу, Душан Грујић Црни, син железничара из Скопља и Душан Грубачић Бели, пролетер из Вуковара. Такође међу првима је већ августа 1944. основана и Озна за Јабланички округ на Радан планини. У самом Лесковцу су врло ревносно акцију чишћења водили локални официри Озне: Бора Цекић Слезенка и Игњат Миљковић Ицко. У Пироту је пак први шеф Озне био Павле Бошковић, све до погибије крајем октобра 1944. године. Одмах по успостављању мреже органа ове службе приступало се ликвидацијама политичких противника – „народних непријатеља“ и стварању мреже повереника, која је успоставила свеобухватну контролу над друштвом.¹⁰

тако да нам се нико није могао приближити. Крцун је из џепа извадио и прочитао наредбу врховног команданта од 13. маја 1944. године о формирању Одељења за заштиту народа.“, С. Крстић Уча, *Како сам хвађао Дражу Михаиловића*, Београд, 1988, стр. 35.

⁷ ВА, Београд. Фонд Војно-безбедносне агенције, грађа Одељења заштите народа, К-11, Ф-1. Опуномоћеник 47. дивизије, Ђуприја, 15. новембар 1944,

⁸ К. Николић, Б. Б. Димитријевића, *Формирање Озне у Србији и Београду и ликвидације народних непријатеља 1944, Историја 20. века*, Институт за савремену историју Београд, година XXVIII, број 2, Београд, 2010, стр. 12–15.

⁹ Исто, стр. 26.

¹⁰ Сергеј Прокопенко је имао 24 године када је постао шеф Озне. У пуној снази, а страховито немилосрдан према свима који нису симпатисали партизане, за време окупације је стекао поверење Димитрија Видојковића Сеље, водећег комунисте у Топлици, који је био нека врста утемељивача обавештајне службе унутар партизанских одреда који су оперисали на југу Србије. Вилић је био ревносни партијац који је у време ИБ-а изјављивао „да ће и против самог Стаљина да зарати ако треба због Тита“. С њим у друштву обично су били Драгољуб Петровић Тимошенко, Радомир Благојевић Раца,

ХАПШЕЊА И ИСЛЕЂИВАЊЕ. После пријаве грађана, органи Озне су приводили осумњичене, а официри – иследници су саслушавали и правили њихов картон (досије). Било је случајева да су се припадници Недићеве страже, поједини нижи чиновници, речна стража, пилоти, жандарми, поштари, саобраћајни полицајци, ватрогасци и слична униформисана лица сама предавала, сматрајући да се нису огрешила о закон и „окрвавили руке“ у рату и стога се нису повукли са Недићевом владом. Многи су чекали ослободиоце спремни на парничење и доказивање невиности. Међутим суђења су, по правилу, у првим месецима била фиктивна.¹¹ Први и најжешћи репресивни талас уследио је октобра и новембра 1944. када је обављен највећи део „чишћења“. Осим начелних политичких и класних мотива у оваквом тренутку (док је још увек доминирала ратна психологија) имали су свакако улогу и лични мотиви мржње, зависти и освете. После саслушања и истражног поступка која је Озна спроводила по кратком поступку, осуђене су одмах током ноћи одводили до оближњих локација и вршили егзекуцију. Они који су их спроводили често су били маскирани како их жртве не би препознале.

У Лесковцу затвор се налазио у подруму зграде Окружног суда, подруму Д. Димитријевића Смејурије тј. предузимача Мелентија, подруму куће ветеринара Лазаревића и др Данила Стојиљковића које је Озна конфисковала за „своје потребе“. У близини Лесковца у селу Славнику, према сведочењима, постојала је нека врста сабирног логора одакле су људи одвођени углавном на стрељање. Припадници лесковачке чаршије често су хватани по околним селима где су се углавном склонили од савзничког бомбардовања чекајући ослобођење.¹²

У Пироту су људи хапшени или довођени у зграду тадашње Ђилимарске школе у којој је касније био интернат Учитељске школе. Одатле су везивани, по двоје ишли на саслушање у зграду затвора, и коначно на губилиште.

У Нишу је већ првог дана ослобођења нишка Озна почела чишћење терена. Затвори су се осим у Озни, чије је седиште било у згради бивше

Момчило Поповић Озрен, Бранко Поповић Мргуд, а неретко и Оливера Јоцић-Ваљевка. Они су се знали још из Горњег Крупца где се најпре налазила команда Нишке војне области. Душан Грујић Црни је послат у Лондон као обавештајац. Тамо је тражио и налазио четничке емигранте и разговарао са њима. Правио је лажне карте и тако успео један број да врати у земљу после чега су они ухапшени. Душан Грубачић Бели је касније завршио као директор *Машинокомерца* у Београду; А. Динчић, *Зачејак йорайној революционарној штерора у Нишком крају авјуст–октобар 1944*, у рукопису, Херетикус, бр. 1–2, 2011, Београд 2011.

¹¹ АС, Архив БИА, *Књига стрељаних*, број 53, Лесковац. „Ослобађање Дедиња“, Круј, број 8, 1999, стр. 64; С. Цветковић, *Између срца и чекића*, Београд, 2006, стр. 173 и даље.

¹² С. Димитријевић, *Кућа докшора Данила*, Лесковац 2002.

Специјалне полиције крај Нишаве, налазили и у Среском затвору, Казненом заводу, Нишкој тврђави, згради Народне банке, кафани Маргер и приватним зградама у Поштанској улици и другде.¹³

Посебно прецизна евиденција се водила о представницима цивилне власти: кметовима, деловођама, председницима општина, полицајцима и другим из чиновничког апарата. Класни мотив наговештава се и чињеницом да се у документима често, поред ликвидираних лица или оних који се налазе на списку за ликвидацију, наводе и прецизни подаци о власништву над земљиштем, некретнинама и другој имовини стрељаних лица. Лица су у истражном затвору често подвргавана најразличитијим облицима тортуре и мучењима са циљем изнуђивања признања и ту нам сазнања и сведочења нуде најневероватније и најсвирепије облике тортуре.¹⁴ Покушаји и иницијативе грађана и локалних власти уочи ослобођења 1944, попут *Ајела грађана у Власојинцу*: да се обустави братоубилачки рат, кривци изведу пред суд након ослобођења и да се обуставе све репресалије, уз надзор савезничке мисије, као и многе друге потписиване петиције за одређене угледне грађане по правилу, нису дале никакав резултат. Чак је већина потписника поменутог Апела изведена пред стрељачки вод на челу са председником општине С. Стојановићем Буђићем којем је и јавно суђено.¹⁵

ЛИКВИДАЦИЈЕ НАРОДНИХ НЕПРИЈАТЕЉА – ЈУГ СРБИЈЕ

Још уочи коначног ослобођења јужне Србије и Београда на многим местима отпочела су стрељања народних непријатеља. Тако је Јефто Шашић у својем дневнику забележио да је до 2. октобра 1944. на Јабланичком подручју већ стрељано 13, у затвору било 52 лица. У Земуну је пре ослобођења Београда већ било 57 стрељаних и дато наређење да се још 187 ликвидирају, док је у затвору било око 90 лица.¹⁶ Ликвидације су рађене по унапред припремљеном и добро осмишљеном плану. Директиве са врха су биле прецизне. Ликвидације су вршене ноћу и углавном у групама од 30 до 50 лица који су одвођени на стрељања само у доњем вешу или потпуно голи. Жртве су биле везиване најчешће телефонском жицом. Егзекуције је вршио обично стрељачки вод од највише десетак лица, од којих неки обично нису имали метак у цеви како би се смањило психолошки притисак.

¹³ А. Динчић, *Зачећак јорданској револуционарној терору у Нишком крају авиу-сви-октобар 1944*, у рукопису, Херетикус, бр. 1–2, 2011, Београд 2011; С. Банковић, *У предворју пакла*, Вршац, 1993, стр. 22.

¹⁴ АС, Фонд БИА, *Књига стрељаних*, Ф 53.

¹⁵ А ДК ЗТГ „Иницијатива грађана Власојинца од 13. септембра НОВЈ-у за устојављање примирја“.

¹⁶ К. Николић, Б. Димитријевић, *н. г.*, стр. 12–15.

Тражила се највећа конспиративност и бескопромисни обрачун са реакцијом и колаборантима, као и онима који су јатаци истих. Документа Озне добро осликавају атмосферу у којој су се изводиле егзекуције: „...Приметио сам и достављено ми је да се стрељање не врши како треба, односно, да се не врши конспиративно. Да се убудуће не би грешило и да се не би стављале примедбе, саопштавам вам да се стрељање не сме извршити у војсци, односно, у вашој јединици. Уколико се укаже потреба да се мора извршити стрељање, доставићете ми податке са којима располажете, и пошто вам ја дам одобрење, стрељаћете. Само стрељање мора бити изведено у највећој конспирацији, тако да ни сам Штаб бригаде не зна. Напомињем вам још једном, да се ово односи на све оне који се налазе у вашој јединици. Имајте ово на уму, јер уколико се не будете држали овога, сносићете лично пуну одговорност... Уколико у току чишћења наиђете на случајеве да поједине породице одржавају везу са четницима у шуми, онога на кога се сумња да одржава везу – стрељајте најконспиративније, а породици забранити кретање из села и обавестите је да је стрељани упућен у логор...“¹⁷ Један други, скоро пронађени, документ говори нам томе ко су били ликвидатори. Често се радило о младим фанатичним припадницима Озне који су пролазили својеврсно партијско „тестирање“ учешћем у ликвидацијама: „...Из приложеног списка Озне види се колико смо их до сада ликвидирали. Требало би их још толико да буде. Код ликвидација које захтевају конспирацију помало смо грешили, али сада већ успевамо да боље организујемо конспирацију. (...) Ликвидацију врши батаљон. Врше их тројке и петорке, али оне не знају кога ликвидирају. На ликвидацији испробавамо људе, јер то је један од најбољих начина, који стоји на расположењу. Његова одлучност, револуционарност, безкомпромисност, мржња према непријатељу – изражава се ту најбоље. Ко не може да убије непријатеља, тај тешко и скоро никако не може бити комуниста...“¹⁸

ЛЕСКОВАЦ као индустријски развијен центар са бројном и снажном класом предузетника, познат и пре рата као „српски Манчестер“, био је посебно на мети револуционарне власти будући да се паралелно са антифашистичким ратом одвијала и комунистичка револуција која је за циљ имала и развлашћење и затирање свих „капиталистичких елемената“. Тако су се на мети револуције у овом граду поред истинских злочинаца нашли и познати лесковачки индустријалци, трговци, занатлије, учитељи и други угледни представници чаршије. *Класни моштив* као скривени циљ револуције сасвим је очигледан у појединим пресудама и случајевима. Оптужбом за колаборацију, стварну или измишљену, осудом или ликвидацијом, аутоматски се конфискацијом као казеном мером имовина преводила у државни сектор, а породице од некада имућних спадале на просјачки штап и живеле од рас-

¹⁷ ВА, Београд. Фонд Војно-безбедносне агенције, *Грађа Одељења заштитне народа*, К-11, Ф-1. *Ојуномоћеник 47. дивизије, Бујрија*, 15. новембар 1944.

¹⁸ Архив Србије, Окружни комитет КПЈ Младеновац, *Извештај Окружном иаршијском комитету у Београду*, новембар 1944.

продаје личних ствари и помоћи пријатеља који су били довољно храбри да их се не одрекну.¹⁹ Постојали су унапред спремљени спискови ових лица али је било и многих дојава грађана. При том није уважавана околност што је по правилу рад фабричких постројења било третирано као обавеза током окупације. Чест је такође случај да су имућнији људи под претњама помагали и четнички и партизански покрет (случај Теокаровића, Багоја Тасића, Алексе Цекића, Милана Шоп Ђокића и многих других) и због тога били кажњени смртном казном. На *йодуіачком сйиску ликвидираних* нашли су се и многи угледни представници лесковачке „буржоазіе“: Михајло Николић, бивши председник градског поглаварства из Лесковца, Атанасије Таса Стефановић – директор пиваре и председник градског поглаварства из Лесковца, Рудолф Хубач – хемичар из Лесковца, Прокопије Тасић (Копе Чаурче) – трговац из Лесковца, Никола Стојиљковић и Благоје Тасић Куца – индустријалац из Лесковца и многи други...²⁰ Међу објављеним разлозима за стрељање вероватно је најбизарнији случај кафеције Алексе Цекића стрељаног због тога што су се, како пише у јавно објављеном Саопштењу Војног суда, „у његовој кафани окупљали четници где који су планирали клање симпатизера НОП-а“. Никола Стаменковић, власник гумаре *Морава*, који је преминуо јула 1944, чак је постхумно оглашен народним непријатељем због привредне сарадње како би му се конфисковала имовина. На листи колабораната нашли су се заправо готово сви познатији фабриканти из тог краја – Теокаровићи, Врањкићи, Петровићи, Јовановићи, Поповићи...²¹ У Лебану су стрељани ратни председник општине Д. Поповић; М. Бабовић – службеник пореске управе; М. Радосављевић – пиљар; П. Гроздановић – абација из Лебана и други виђенији грађани. У Власотинцу су ликвидирани В. Горуновић – учитељ; Н. Живковић – месар; В. Живковић – студент шумарства и многи други.²² У Лесковцу је упамћен као ликвидатор извесни Живојин Станковић Кореја. Понегде су рођаци побијених ноћу кришом односили тела стрељаних и сахрањивали их у родним селима. Спискови стрељаних били су излепљени по целом граду ради застрашивања да грађани виде како су прошли највећи „народни непријатељи“.²³

¹⁹ С. Цветковић, *Рейресіја на јуіу Србије йосле ослобођења 1944. с йоседним осврћом на Лесковац и околину*, у Лесковачки зборник ХЛVІІ, 2007, 209–232.

²⁰ АС, Фонд БИА, Ф 53, *Књија стирељаних – Јуі Србије*: Саопштење Војног суда 13. корпусне војне области 19. новембра 1944. наводи 37 имена стрељаних народних непријатеља, углавном локалних „буржуја“.

²¹ С. Димитријевић, *Кућа докйора Данила*, Лесковац 2002, стр. 142–143; А ДК ЗТГ, *Саоішйење Војноі суда 13. корйусне обласйи од 19. новембра 1944.*

²² Сведочење Мирка Лазића, *Поіледи*, број 2, 1991, стр. 58–59, С. Димитријевић, *н. д.*, стр. 163–166.

²³ А ДКЗТГ, *Саоішйење Војноі суда Команде лесковачкоі йордучја од 17/18. октобра 1944.*; *Изјава дившеі йриядника Удбе С. Илића Цонке*, према С. Димитријевић, *н. д.*, стр. 163–166.

НИШ. Више десетина лица стрељано је већ од августа 1944. одмах по ослобођењу сокобањског среза. Највише је страдалих из саме Сокобање, затим из околних села Дуго Поље, Николинац, Читлук, Шарбановац и других.²⁴ У селу Горњи Крупац у близини Алексинца, Озна је већ уочи ослобођења Ниша ликвидирала неколико десетина лица јер су одбили да се придруже партизанима или су означени као колаборанти и политички непријатељи револуције. Закопавани су у три реда у дугачким шанчевима, како сведочи Сава Банковић. Он наводи да је у Алексинцу (око 7.000 становника) стрељано око 150 особа. Такође сведочи да су од почетка децембра 1944. из казнице у Нишу сваке ноћи све до половине фебруара 1945, када су ствар преузели војни судови, непрекидно изводили на стрељање најмање двадесетак лица за ноћ.²⁵ Ове наводе у потпуности поткрепљују и новооткривене Књиге стрељаних Озне као и локална архивска истраживања. Истраживач Зоран Стевановић наводи имена четрдесетак равногораца из Алексинца, који су крајем 1944. одведени у Ниш и стрељани без суда, као и сличан број из Сокобањског среза и околних места као и двадесетак припадника СДС-а.²⁶

Слично као и у случају ликвидације дела Недићеве администрације у Београду, и у Нишу је наредбом речено да сваки резервни официр или жандарм који није окрвавио руке треба да се јави команди. На тај начин је страдао велики број пријављених резервиста бивше југословенске војске или припадника жандармерије, али и људи који су радили свој посао у администрацији.²⁷ Такође многе угледније и богатије Нишлије су платиле главом одлуку да прихвате окупациони режим и „гледају своја посла“. После октобра 1944. страдали су директор гимназије и бивши председник општине Јован Чемерићић (којем је приређено јавно суђење), затим Андра Милутиновић; Бата Сотировић; апотекар Јелић; лекар Николић; санитарски мајор Душан Штерић; писар Мален Стојановић; судија Мидић из Алексинца; Милоје Спасић; Раде Петровић; Стојан Живковић; Никола Васиљевић.

²⁴ С Цветковић, *Између срља и чекића*, Београд 2006.

²⁵ Сава Банковић, *У њредворју њакла*, Вршац, 1991, стр. 26, 45.

²⁶ Зоран Стевановић, *Делирадски корџус ЈВО*, Алексинац, 2007.

²⁷ Бојидар Бојовић, интендантски капетан бивше југословенске војске, такође је добио „црвени коверат“ да се јави у команду. После заробљавања 1941, неко време је био у СДС, да би 1944. био насилно мобилисан у четнике. Пошто се јавио, ухапшен је 20. октобра 1944, затворен у Казнени завод после чега га је Озна ликвидирала без суда. Слично је прошао и бивши артиљеријски поручник краљеве војске Будимир Петровић који се такође, заједно с групом официра, јавио на проглас. Једно време био је затворен у КП дому, да би, у ноћи 29–30. октобра 1944, заједно са осталима био стрељан и бачен у рупе од савезничког бомбардовања. Занимљиво је да је Бојовићева породица децембра 1945. од Среске комисије за ратну штету добила потврду да су га ликвидирали Немци. Потврда Среске комисије за ратну штету VI рејона у Београду, Ж. УП. бр. 1513 од 5. XII 1945; Сведочење Бранка Бојовића, архитекте из Београда, дано аутору априла 2006; Сведочење Нинославе Црнатовић Петровић, архитекте у петији из Ниша, 12. фебруар 2008; писано сведочење др Милана Ракића аутору, септембар 2007.

Др Миодраг Ђорђевић, познати војни хирург, разболео се у затвору од пегавца и умро под сумњивим околностима половином фебруара 1945. док је Озна забрањивала масовне сахране. У Нишу су чак ликвидирани и седморица глумаца, чланова Народног позоришта, чега није било у другим југословенским републикама, нити шире у Источној Европи.²⁸ Иако нису ликвидирани, на мети терора су се потом нашле и друге угледне нишке породице индустријалаца Ристића, Митића, Андоновића, Петковића, Домазета, Пејића и многе друге, као и политичара Узуновића и Цветковића.²⁹

Пред војним судовима од марта 1945. осуђено је више стотина особа, међу којима многи на смрт. Током априла и маја 1945. подручни Војни суд је доносио сваког дана две-три смртне пресуде. Пресуде је потврђивао Виши војни суд у Крагујевцу, чији је председник тада био Михаило-Мика Ђорђевић. Осуђени су на смрт између осталих: Д. Павловић – колар из Бачине; др Милошевић – лекар из села Велика Пчелица; М. Кнезмилојковић из Алексинца; Мирко Нешић – адвокат из Ниша; проф. Удовичић из Алексинца; Ј. Нешић из Гашиног Хана; Владан Николић из Нишевца; Бранко Медан, жандармеријски наредник из Босне и други. Војни тужилац Ј. Васиљевић, пред окупљеним затвореницима у Нишу, јавно је обелоданио да од њих 150 преко 60 немају никакве шансе да преживе и да их чека смртна казна.³⁰

ПИРОТ. После ослобођења Пирота, на локацији у месту Барје, тачније на Костином мосту, у јесен 1944. године, револуционарне власти стрељале су више стотина грађана углавном мобилисаних у ЈВуО који месец раније, као и других народних непријатеља. Наиме овде се десио један необичан догађај – *Дуји мариш смрти* где је око 300 ухапшених доведено у Пирот из околних вароши и места. Реч је о млађим људима из околине Лесковца, Власотинца, Сурдулице и Црне Траве, који су живота лишени без суђења, на основу обичног исказа и само зато што су припадали пораженој страни. Највише их је побијено из села Велика Сејаница код Грделице, чак педесет махом младих тек мобилисаних у у ЈВуО после 6. септембра 1944. године.³¹ Било је ту и Пироћанаца, житеља насеља Нове мале, али и нешто заробљеника из

²⁸ М. Арсић Ивков, *н.д.*, 120, С. Банковић, *У њредворју љакла*, Вршац 1993, стр. 23–30; Сведочење кћерке М. Ђ. Ђорђевић –Светлане Живановић из Ниша, 12. фебруар 2008; *Решење о рехабилитацији Миодрага Ђорђевића* ОКС Ниш, 4. децембар 2007, судија Новица Сефановић.

²⁹ АЈ, ДК-110, фасц. 825–49; С. Стефановић, *Голошта нишкој кайишала – Лично и материјално страдање нишких кайишалиста 1945–1959*, Научни подмладак, Хуманистас, бр. 3–4, Ниш, 2005, стр. 174; *Ристићима враћена час* – Рехабилитације у Србији“, *Глас јавности*, 11. јун 2008.

³⁰ С. Банковић, *У њредворју љакла*, Вршац, 1991, стр. 26, 45.

³¹ АС, Фонд БИА; *Списак стрељаних лица у Пироју 25. октобра 1944*. Аудио-документ са сведочењима о стрељанима у Барју – истраживање Николе Ђирића, публицисте и новинара и Мирослава Зубића, историчара – Музеј Понишавља; *Сведочење и истраживања професора Дејана Ђорђевића из Грделице* 4. децембар 2008.

суседне Бугарске, углавном питомаца – домобрана Независне државе Хрватске, која је била у пакту са земљом наших источних суседа. Одмах после неразјашњене погибије Миодрага Бошковића Павла, тадашњег начелника Озне, јер се наводно опирао безразложном прогону људи, Пирот је постао сабирни центар у који су доспели многи заробљеници. Бошковић је убијен у ноћи између 1. и 2. новембра 1944. у згради изнад затвора, тачније у својој канцеларији. Наводно несретним случајем га је убио стражар приликом гушања са лицем које је ислеђивао.³² Стрељање Лесковчана, Власотинчана као и лица из Велике Сејанице, Гределице, из Ораовице, Дадинца, Јастрепца, Грделице и многих других места овог дела Србије у осамдесет километара удаљеном Пироту, имало је највероватније сасвим практичне разлоге. Претпоставља се да су „квоте“ биле премашене у Лесковцу док је код Пироћанаца број био сразмерно мањи те је тако дошло до одлива заточеника за ликвидацију у Пирот.³³

Стрељања су извршавана углавном ноћу, а свака група је копала раке за ону која ће тек пристићи. У масовној гробници крај Костиног моста, са осталима је завршио и тадашњи председник пиротске општине Светозар Мисирлић Мисирлија (син Тодора Игњатовића Мисирлије, угледног пиротског трговца, резервног официра и хотелијера) због оптужби за сарадњу са окупатором и наклоност ЈВуО. Веома мали број ухапшених су успели да се спасу. Са страстишта је успео да умакне након што је чудом преживео стрељање у Барју 1944. и познати пиротски качкаваљџија Милован Пејчић из села Нишор, који ће 1947. после двогодишњег скривања у рејону Старе планине ипак бити ухваћен и ликвидираан, у месту симболичног назива Слепе Бабе.³⁴ Неки су касније подлегли тортури као Добросав Николић,

³² Види више у Д. Јовановић, *Људи, Људи... IV*, Београд, 2008. Медаљон Милентија Поповића, *Исјо*, III, Медаљон Милана Бошковића.

³³ *Једни друјима койали раке*, Вечерње новости – акција Откопавање истине, 26. јун 2009; Седочење професора Дејана Ђорђевића из Грделице, 4. децембар 2008.

³⁴ Малобројни срећници су успели да се спасу из колоне а један од њих био је и Милутин Костић из села Козаре надомак Власотинца: „...Из Власотинца у Пирот смо путовали пешице, а било нас је 299. После два дана колико смо били у згради Ђилимарске школе, сместили су нас у зграду затвора крај суда. Питали смо се зашто је зграда празна и убрзо смо схватили. Они од пре неки дан једноставно су нестали. На саслушање су изводили по 25 људи, и то обично ноћу. Везивали су нас по двојицу и степеницама водили на спрат. После су нас тако везане, уз команду: 'Налево круг!' враћали у затворско двориште у коме су били војници са шаторским крилима и алатом. Изашли смо на другу капију и онако постројене повели су нас ка Циганској мали. Негде крај последњих кућа, испред једног мостића, одјекну команда: 'Чело стој!' Неки на зачељу колоне су покушали да побегну па се стража узмувала. Онако у паровима сви смо били везани једним дугачким конопцем, али је неко успео да га пресече и колона се прекинула. Олабавио сам везу на рукама и успео да умакнем у помрчини“. Сведочење Милутин Костић из села Козаре (Власотинце) и Бранка Пејчића из села Нишор, аудио-документ са сведочењима о стрељанима у Барју – истраживање Николе

учитељ, правник и угледни судија, бивши председник среског и окружног суда у Пироту, члан левих земљорадника, који је полудео после саслушања и тортуре у Озни 1945. године.³⁵

БРАЊЕ. Према књизи стрељаних у Пчињском округу је било релативно мање егзекуција народних неријатеља него у другим крајевима Јужне Србије. Књига стрељаних Озне евидентира тек 45 имена лица убијених у Врању, док на нивоу Пчињског округа тај број износи 77 лица. Стрељани су по разним основама: Гестапо, СС трупе, бугарска полиција, четник Драже Михајловића, четник Косте Пећанца, дезертер, шпијун, немачка војска, белогардејац, агент, сеоска општина под бугарском окупацијом, Српска државна стража, недићевци... Неретко се иза тих „осуда“ скривала класна и политичка мотивација оличена у „греху“ народни непријатељ – лице означено као противник комунистичке власти што је, рецимо, случај са Тихомиром Стошићем, дедом Ненада Стошића, ранијим председником СО Врање. Одлуке о казни доносила је већином Озна, али и Команда врањског подручја, те штабови бригаде, Врањског и Кукавичког одреда. Ликвидације су вршене само неколико дана након хапшења, а неретко у истом дану, после прекор суду. Посебно је кобан био 7. октобар 1944. године, када је стрељано 18 лица, по одлуци Озне.³⁶

Егзекуције су углавном извршене по унапред добро припремљеном плану. Да је све рађено са знањем партије и највиших државних органа потврђује и једна скоро објављена депеша Александра Ранковића Озни за Хрватску из маја 1945. *„Ваш рад у Зајреду је незадовољавајући – за десет дана у ослобођеном Зајреду стрељано је само 200 данцића. Изненађује нас ова неодлучност за чишћење Зајреда од зликоваца. Радиће суйројно од наших наређења јер смо рекли да радиће брзо и енерично и да све свршиће у њрвим данима.*³⁷ Након кратког боравка у истражном затвору (најчешће свега неколико дана или седмица), где су често подвргавани мучењима и суровим тортурама, затвореници су, по правилу, без суђења, везивани телефонском жицом и обично само у доњем вешу, одвођени у групама од 15 до 30. Бележе се случајеви ликвидације лица рањених ратних заробљеника који су

Ђирића публицисте и новинара Мирослава Зубића историчара – Музеј Понишавља; Сведочење професора Дејана Ђорђевића из Грделице, 4. децембар 2008. Сведочење официра Озне у пензији из Лесковца Николе Илића, 4. децембар 2008. Сведочење Милутина Костића из села Козаре (Власотинце) и Бранка Пејчића из села Нишор, „Једни другима копали раке“, Вечерње новости, фељтон „Откопавање истине“, 26. јун 2009.

³⁵ Д. Јовановић, „Људи, Људи...“, IV, Београд, 2008, Медаљон Добросава Николића.

³⁶ Књига стрељаних: Где су врањска ѡасја гробља, <https://www.vranjske.co.rs/info/knjiga-streljanih-gde-su-vranjska-pasja-groblja>

³⁷ Дейеша Александра Ранковића Озни за Хрватску, Партизански и комунистички злочини и репресија у Хрватској 1944–1946. Документи, Славонски брод 2005. године.

директно из болница спровођени на стрељање (Власотинце). Најчешће су ликвидације вршене у току ноћи. Стрељани су на локацијама на ободима градова, у кругу самих касарни, обалама река и другим местима. Само током једне ноћи 31. октобра 1944. на локацију Лапотинце код Лесковца изведено је 81 лице. Стрељачки вод је бројао обично од 15 до 30 војника КНОЈ-а, од којих сви нису имали метак у цеви. Приликом стрељања често су и сами добијали нервне нападе и преживљавали кризе. Једино овде има примера да су лица на стрељање одвођена у друге градове (нпр. из околине Лесковца и Власотинца у Пирот), како се не би препознавали међусобно, или су стрељања вршила од стране лица која нису била из тог краја.³⁸

Постоје, нажалост, и многи примери стрељања малолетних лица, ученика, као Живе Ковановића из Крагујевца, а својеврстан куриозитет је стрељање неколико лица рођених 1933, па чак и 1935. године.³⁹

Породицама које су посећивале и доносиле храну и огрев у затвор, све до саме егзекуције, наређивано је да не долазе више. Понегде су и јавно читани спискови стрељаних (Бањица – Београд) или дељене потврде о стрељанима (Обилићев венац – Београд).⁴⁰ Неки имућнији људи су имали среће па су се извукли захваљујући везама, новцу или су пак нове власти решиле да искористе њихове привредне и финансијске потенцијале. Као такви примери могу се навести случај индустријалца Владе, Славка и Лазара Теокаровића.⁴¹

Било је свуда много неправилности у раду Озне приликом спровођења процеса ликвидације, па је почетком фебруара 1945. стигла наредба с врха да се уведе више реда и одговорности и да се осумњичени препусте судским органима. А. Ранковић, а затим и С. Пенезић Крцун 25. децембра 1944. позивају да треба престати са праксом убијања противника без суђења. Исповести жртава у Србији су подударне у ставу да су бесомучна стрељања престала у другој половини фебруара 1945, од када се све више ишло на судске процесе пред војним судовима.⁴² И у литератури се наводи акт Озне за Србију од 9. фебруара 1945. који је упутио Пенезић свим оперативцима у Србији, на основу којег се јасно уочавају дотадашње аномалије

³⁸ АС, Архив БИА, *Књижа стрељаних*, број 53.

³⁹ АС, Архив БИА, ф. 101, стр. 46.

⁴⁰ А ДК ЗТГ, Сведочење Милице Веселиновић из Београда, Потврда о стрељању Михаила Веселиновића уступљена Државној комисији.

⁴¹ Најпре су виђени за смртну казну и као такви суђени пред Војним судом у Јагодини да би тек склапањем аранжмана са државом и обећањем да ће капитал из иностранства врати у државу смртна казна преиначена у временску. Касније по амнестији Лазар Теокаровић је чак постигао каријеру у Привредној комори Србије, *Сведочење Невене Теокаровић* дато аутору, *Сведочење Свешлане Велмар Јанковић*, ТВ-документ Црвено доба, РТС 2, март 2004, С. Банковић, *н. г.*

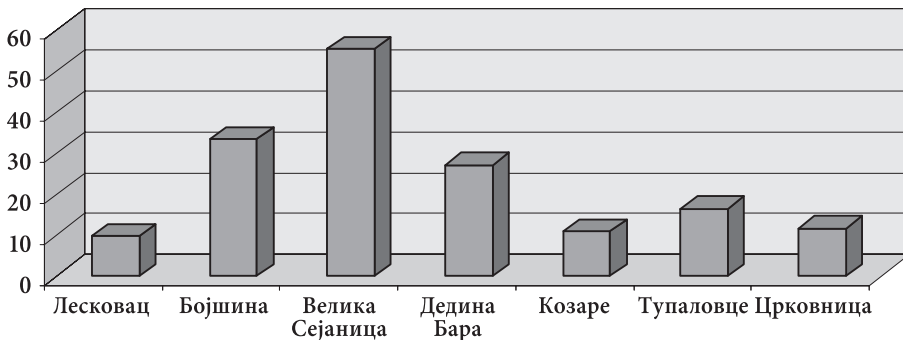
⁴² С. Банковић, *У иредворју иакла*, Вршац, 1991, стр. 26.

и нови приоритети.⁴³ Сава Банковић такође у свом затворском дневнику наводи да је половином фебруара 1945. стигао налог у Ниш да се пређе на судске процесе и прекине са дивљим ликвидацијама: „Почетком фебруара прођоше три ноћи, а да никог не изведоше на стрељање, што се дотле није догађало по причању људи који су од почетка у затвору.“⁴⁴

Осим локалних опуномоћстава Озне, често су на појединим територијама као што су Косово или Војводина (тамо где је била војна управа) ликвидације вршила војска. Њих карактерише већа масовност, али и често анархичност са примерима ратне освете, претеривања у ликвидацијама, пребијања приликом спровођења ратних заробљеника и слично. Број жртава је због одсуства прецизне евиденције у овим случајевима стога тешко, па и немогуће тачно утврдити. Понегде су тела ликвидираних излагана ради застрашивања, а било је случајева када су препуштани цивилима на мучење и пребијање.⁴⁵

СТАТИСТИКА СТРАДАЊА У ЈАБЛАНИЧКОМ ОКРУГУ – МЕСТА СА НАЈВИШЕ ЖРТАВА

Лесковац

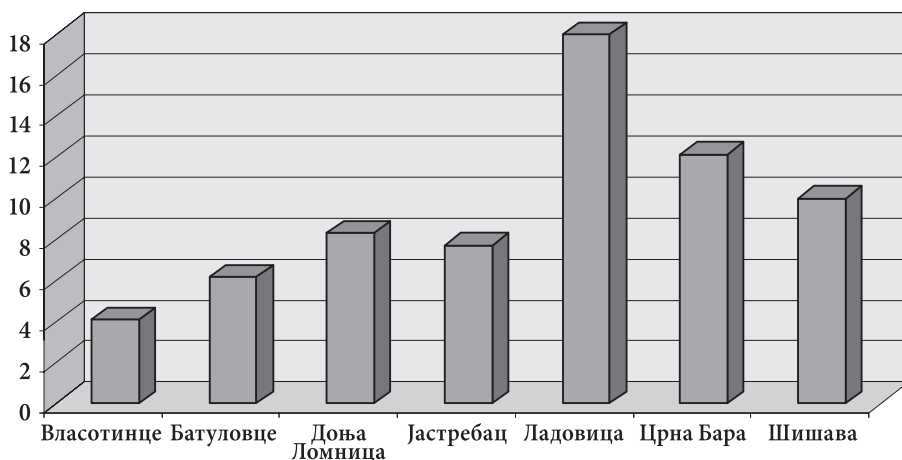

⁴³ „...1) Нико не сме бити ухапшен, а да за то нема довољно разлога а одлука се доноси на основу прикупљених података. 2) Истрага се спроводи у најкраћем року, на сасвим коректан начин. 3) После истраге окривљени се предају суду на даљи поступак у коме ми немамо више никаквог удела и утицаја. 4) Органи Озне не смеју се мешати у рад јединица Народне одбране. 5) Не треба дозволити да хапшење врши свака команда или чак сваки појединац на своју иницијативу и да ствара у сваком срезу затвор. 6) Тежиште рада бацити на прикупљање и стварање мреже за контролу сумњивих лица, контролу привреде, саобраћајних средстава и о томе нас редовно извештавати. Обратити пажњу на гоњење четничких трупа које се до сада нису појавиле. Будите обазриви када су у питању сељаци. Наша наређења треба схватити озбиљно и реаговати брзо на њих јер су у питању мобилни сељаци а не зликовци. Исте треба пуштати одмах, са кољачима и официрима треба поступати према раније издатом упутству.“ М. Лопушина, *Убиј ближњеї свої*, I, Београд, 1997, стр. 58; наводи се документ стр. пов. бр. 345 од 9. фебруара 1945.

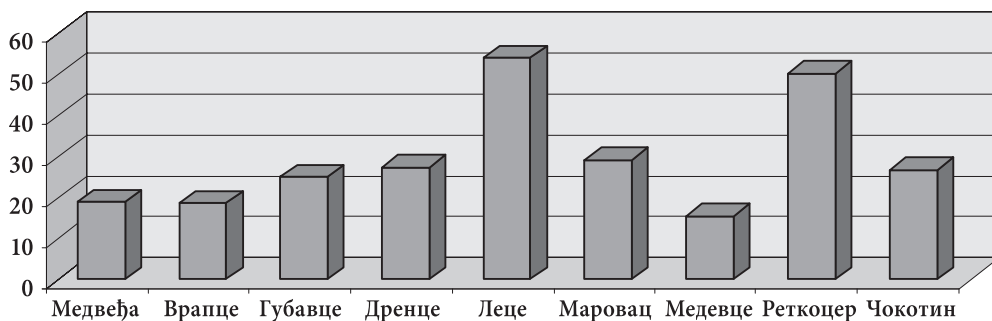
⁴⁴ С. Банковић, *У њредворју љакла*, Вршац 1993, стр. 26.

⁴⁵ АС, Архив БИА, *Преїлед ухайшених, љрошлих кроз заївор и сїрељаних од ослобођења до 20. јуна 1945. године на штерену Војводине; Извешїај о удијању раїних заробљеника*, стр. 1.

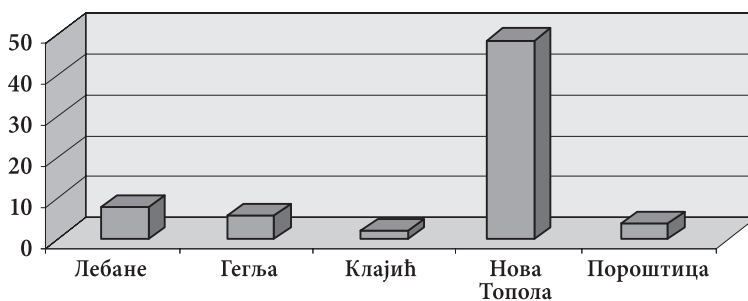
Власотинце

Медвеђа

Лебане

ИЗВОР:

Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. год. (<http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/pocetna/dokumenti.html>)

**СТАТИСТИКА СТРАДАЊА:
ЈУГ СРБИЈЕ ПРЕМА ПОПИСУ ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ
ЗА ТАЈНЕ ГРОБНИЦЕ (2009–2015)**

ЈУГ СРБИЈЕ: Број жртава према окрузима и општинама
(аутор: Милош Поповић)

ИЗВОР:

Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. год. (<http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/pocetna/dokumenti.html>)

Коначна статистика страдања на основу пописаних лица из документа Озне износи укупно 2.489 убијених од чега највише у Јабланичком 948, Нишком 789, затим Толичком 500, Пиротском 175, и Пчињском 77 страдалих и несталих. Према општинама највише је страдалих у Лесковцу, Медвеђи, Нишу, Алексинцу, Прокупљу, Куршумлији и Пироту.

По селима Јабланичког округа број ликвидираних креће се углавном између пет и двадесет лица. Највише их је у Лесковачком срезу у оквиру којег предњачи село Велика Сејаница које је са својих 500 становника имало око 50 жртава. По броју страдалих у односу на број становника највише је страдало људи у општини Медвеђа (која је било јако упориште четника Косте Пећанца и припадника ЈВуО), али и сам град Лесковац као индустријско трговински центар „буржоазије“ и реакције – предратни „српски Манчестер“. Међу селима одскачу Велика Сејаница (са 50 лица) и Дедина Бара (23) у општини Лесковац, Реткоцер (47), Леце (26), Свирце (29), Дренце (23) у општини Медвеђа. У општини Власотинце највише жртава има у селу Ладовица (19), а у околини Ниша и Алексинца предњаче Житковац (34) и Гредетин (18) док је Нова Топола (22) у Топличком крају најцрња тачка на карти жртава.⁴⁶

Локације страдања и евиденција стрељаних. Према структури стрељаних, на основу до сада обрађеног материјала, може се рећи да је специфичност Србије у односу на друге републике у Југославији већи удео цивилног становништва у страдању. Ликвидирана лица су углавном са пребивалиштем из самих округа и околних места, па је њихова идентификација стога била знатно олакшана. Тајне гробнице на територији југа Србије обимом су мање и према нашим подацима имају најчешће између 50–300 лица. У социјалном смислу, међу ликвидираним већи је удео урбаног и варошког становништва „буржоазије“ као и „кулака“ на селу (кметова, председника општина, кафеџија, трговаца, занатлија, свештеника итд.).

У почетку, док се систем још није сасвим успоставио, понегде као у Зајечарском округу, породице стрељаних су обилазиле локације, одакле су их припадници Озне силом растеривали.⁴⁷ Сахрана посмртних остатака је родбини била строго забрањена, као и сваки каснији приступ локацији и месту егзекуције. Откопавање побијених у тајним гробницама је било озбиљно кривично дело. Коначно и званично Наредбом бр. 1253 МУПА ДФЈ од 18. маја 1945. године све гробнице „народних непријатеља и фашиста“ су оглашене тајним, било их је потребно прикрити и „уклонити све трагове“ о њиховом постојању и не дозволити приступ локацијама.⁴⁸

⁴⁶ АС, Архив БИА, *Књига стрељаних*, број 53; Занимљиво је да је једини потпис на списковима за стрељање (махом су непотписани) оставио официр Озне Никола Илић, још увек живи припадник службе безбедности из Лесковца, данас пензионер и члан СУБНОР-а сам пореклом из места Леце. АС, Фонд БИА, *Књига стрељаних – Југ Србије*, Ф 53, Лесковац; Саопштење Војног суда лесковачког подручја у Славнику 18. октобар 1944 – у поседу аутора, А. Марковић Туларски, *Бурни дани крађанској раји на југу Србије – Четиници и равнојорци у Јабланици 1941–1945*, Београд, 1996.

⁴⁷ Сведочење Добривоја Томића из Београда, и Петра Јеленковића из Заграђа.

⁴⁸ Архив Државне комисије за тајне гробнице, *Уједињено МУП ФНР Југославије од 9. августа 1946*.

Тек би се понеки од рођака по Србији одлучио на храбар потез илегалног ексхумирања углавном, уз прећутну подршку некога из локалне Озне (нпр. у Власотинцу, Зајечару итд.).

Насупрот до сада увреженом мишљењу у јавности, о стрељаним и одбеглим се ипак водила детаљна и прецизна документација. Отуда у отвореним архивама тајне полиције постоје детаљни спискови, досијеи и читаве укоричене књиге стрељаних и „антинародних елемената“. Обично су стрељане најпре евидентирали локални органи Озне и НОО-и и касније достављали органима службе безбедности. Поред њихових имена стајало је најчешће само: ДМ (Покрет Драже Михаиловића), СДС, ЗБОР, народни непријатељ, јатак, или сарадник. За жене је понегде писало шпијунка, јатак, проститутка... Није редак случај да се међу стрељанима нађу и малолетна лица. Било је случајева да се грешком стреља лице са истим именом и презименом, а онда се у извештају каже „нема везе, и он је био непријатељ данашњице“. Поред окривљених у књигама су само уз основне биографске податке штуро написане квалификације.

Места егзекуција се у књигама стрељаних обично не наводе. Једино се наводе за Лесковац и околину и то само као имена села (Славник и Лапотинце) у чијем су атару вршене ликвидације. Хронолошки посматрано највише је ликвидираних током октобра–новембра 1944. (највише према Књизи стрељаних 31. октобра 1944).⁴⁹ Јавни спискови стрељаних били су излепљени по варошима да грађани виде како су прошли највећи народни непријатељи. Они су објављивани накнадно и селективно имали су улогу застрашивања и постхумног компромитовања јер су поред потенцијалних криваца објављивана имена угледних људи и политичких непријатеља. Постојала је пракса као и у неким другим градовима да се за поједине познатије личности накнадно напишу пресуде. Па је тако занимљиво да у збирци оптужница и пресуда Државне комисије за утврђивање злочина народних непријатеља и њихових помагача постоји и пресуда др Владимиру Доленцу из Лесковца, по којој је исти осуђен као колаборант на смрт датирана 25. априла 1945. иако је према сведоцима ликвидан у Окружном затвору у Лесковцу без суда још октобра 1944. што само указује на напред указану праксу да су се за неке од стрељаних накнадно фабриковале судске пресуде по налогу Озне.⁵⁰

Касније, током 1946. године, а нарочито после сукоба са Ибеом 1948, месни органи Озне су добили задатак да све спискове и књиге стрељаних

⁴⁹ АС, Архивска грађа БИА, ф. 154, Списак ликвидираних антинародних елемената, стр. 9.

⁵⁰ АЈ, ДК-110, фасц. бр. 825–172, *Пресуда Окружној суда у Лесковцу; Коњи-лојор у Славнику, Сведочење Лазих Мирка*, Погледи, бр. 2, 1991, 58–59, С. Димитријевић, н. д, 163–166.

среде и доставе извештаје вишим инстанцама.⁵¹ У Војводини је за време војне управе Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача донела наредбу која носи ознаку „строго поверљиво, бр. 54/45“. У њој се тражи од сваког месног повереништва да начини списак ликвидираних особа и достави га Комисији. Иста методологија важила је и за остале крајеве Србије. То понегде није био лак посао јер нису вођени прецизни спискови па је било опомена са врха. Међутим за југ Србије сачувана је солидна документација. Уз Смедерево, Зајечар и Војводину то је један од најбоље документованих крајева. Само једна од многих *Књига стрељаних* садржи стотине имена за Ниш, Пирот, Лесковац, Врање и Топлички округ. Специфичност *Књије стрељаних* је у томе да у њој изричито пише да је Озна одлучивала о животу и смрти а не војни судови како је било предвиђено тадашњим прописима. Углавном нема потписа учесника и извршилаца јер се радило о тајној операцији. Ипак понегде се могу ухватити трагови. Тако је и са једним од ретких живих припадника Озне из тога доба који су учествовали у изради документације на југу Србије – Николом Илићем. Он је данас пензионер из Лесковца, члан и функционер СУБНОР-а и аутор неколико историјских књига на ове теме.⁵²

Локације тајних гробница по Србији су обично биле у оближњим парковима и шумарцима у близини вароши, у кругу касарни и затвора, или у околним селима која су служила као сабирни логори (Крупач код Ниша, Лапотинце и Славник код Лесковца). Понегде су само ликвидације вршене на обалама река (поред Јужне Мораве, мост на Сави код Шапца, обала Грочице и Дунава код Смедерева, итд.). На неким тајним гробницама у Србији су касније ницала игралишта, школе, стадиони и паркови, стамбене зграде, итд. Стрелана лица су често плитко закопавана у више редова и прикривана каменим плочама (нпр. Поток Змијанац код Бољевца или Гувниште код Власотинца) како би се животињама онемогућио приступ и разношење костију. Наредбом о асанацији терена такве тајне гробнице су и касније добро прикривене и маскиране, а за очекивати је, као што је то случај са списковима стрељаних, да је негде у архивама постојао или још постоји детаљан елаборат са прецизном мапом локација тајних гробница.

⁵¹ Опуномоћеник Удбе Милутин Поповић за срез Посавотамнавски се позива на Упутство ст. пов.1439/1948. којим се тражи од врха Озне да се доставе сређени и попуњени картони за лица која су од 1941. до 1948. осуђена или стрељана. Лука Драгојловић, опуномоћеник Рачанског среза за Бајину Башту, се позива на Упутство, бр. 1851 од 9. новембра 1948. док опуномоћство Љубићког среза такође има исте захтеве према МНОУ Рошци итд. АС, Архив БИА, фасц. 140, *Збирка докумената о акцијивносћима чейника, 16 сйискова чейника ДМ који су ликвидирани по ослобођењу; ИАЧ НОО Рошци, К-1, рег. бр. 134/46.*

⁵² На једном до списковастрељаних за место Леце одакле је и сам Илић, сачуван је и његово погпис јер је он вероватно вршио ревизију. АС, Фонд БИА, *Књија стрељаних – јуј Србије*, Ф 53.

На основу сведочења и докумената евидентиране су **највеће тајне масовне гробнице на југу Србије**. Егзекуције у Нишу и околини извођене су на брду Бубањ, иза Казненог завода, у кругу Нишке тврђаве, Церју, Малчи, Каменици и другде као и у селу Крупац код Алексинца. Појединачне ликвидације народних непријатеља из Сокобањског среза и околине су вршене и у близини Сокобање код електричне централе близу Моравице, у месту Николинцу, Падини код Горњег Крупаца... У Пироту је највеће стрелиште било у насељу Барје. Друга масовна гробница, са неколико десетина жртава, откривена је у подрумима некадашње зграде Државног монопола, крај првог колосека Железничке станице, коју времешнији Пироћанци знају и као зграду Соларе.

ЈУГ СРБИЈЕ: Највеће тајне гробнице и места са највише страдалих
(аутор: Милош Поповић)

У Власотинцу је егзекуција педесетак ратних заробљеника извршена у оближњој шуми на локацији Гувниште.⁵³

У Лесковцу су највише стрељања вршена код места Славник и Лапотинцу (Американска њива), али и местимично у јаругама Горње и Доње Стопање, код Пољопривредне школе и другде. Режирана суђења у Лесковцу (онима који су суђени) одржавана су и у кафани „Три девојке“ у Нишкој улици.

У Нишу су таква суђења организована у биоскопској сали „Руског цара“ (нпр. суђење Јовану Чимерикићу).

У Врању је било мање егзекуција, а они који су ликвидирани стрељани су према неким сведоцима на три до сада лоцирана „пасја гробља“ – на Циганском гробљу, на месту званом „Гложђе“ покрај села Бунушевца и испод железничке станице поред Јужне Мораве. На Циганском гробљу стрељани „сарадници окупатора“ и „народни непријатељи“, на „Гложђу“ заробљени немачки официри и војници, а поред Мораве је гробница 17 стрељаних цивила. Неки сведоци тврде да су људи из Врања и околине припадници ЈВуО стрељани на поменутој локацији Гувниште у близини Власотинца.⁵⁴

Последња фаза репресивног циклуса био је притисак и присмотра породица „народних непријатеља“. За познатије и имућније грађане су касније у сврху одузимања имовине, израђиване пресуде и решења о конфискацији имовине. Чест је случај да је служба државне безбедности о стрељаним лицима накнадно ширила лажи, како би се ублажио ефекат масовних стрељања и код породица подгрејала лажна нада. „Отишао у Русију“ – „Јавио се из Ворошилова“ – „Налази се у Борском руднику“ – „Јавио се из Трста“ – „У логору је у Сибиру“, само су неке од често пласираних лажи итд.⁵⁵ Породице „народних непријатеља“ биле су дуго жигосане од нових власти, под сталном присмотром Озне и на репу за материјална следовања и остале друштвене припадности. У малим провинцијалним варошима често је чак и дружење и поздрављање са члановима породице узимано као грех. Имовина им је потпуно конфискована и осуђени су на преживљавање и сналажење. Како би се деца заштитила, судбина страдалих чланова породице се није смела, најчешће, ни у кругу саме породице препричавати.

⁵³ Постоји добар документарни филм камермана Небојше Илића Илкета са сведочењима савременика о стрељању заробљеника који су били на лечењу у старој болници у Власотинцу и селу Јастребац на месту званом Гувниште. Н. Илкић, *Гувниште*, 2007.

⁵⁴ N. Ozimić, *Suđenje Jovanu Čimerikiću*, <https://nebojsaozimic.wordpress.com/>; *Књижа стрељаних: Где су врањска пасја гробља*, <https://www.vranjske.co.rs/info/knjiga-streljanih-gde-su-vranjska-pasja-groblja>

⁵⁵ Сведочење Душанке Штерић из Београда, Сведочење Добривоја Томића из Београда, Сведочење Вишеслава Костића из Лесковца.

Осумњичени за јатаке одметницима који се нису предали комунистичким властима, често су допадали затвора, а у многим случајевима су уцењивани од Озне и тај грех плаћали и животом.⁵⁶ У Београду и Србији понегде током 1948–1949. има и примера принудног расељавања породица народних непријатеља које је убрзо обустављено (нпр. случај породице стрељаног професора Правног факултета Илије Пржића).⁵⁷

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Архив Србије (АС), Фонд БИА

Архив Србије (АС), Окружни комитет КПЈ

Војни архив (ВА), Фонд Војно-безбедносне агенције

Архив државне комисије за тајне гробнице (АДКЗТГ): Лесковац, Врање, Пирот, Ниш.

Решење о рехабилитацији Миодрага Ђорђевића ОКС Ниш, 4. децембар 2007.

Архив Југославије (АЈ), Државна комисија за суђење ратним злочинцима ДК–110, фасц. 825–49.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

Николић Коста, Бојан Димитријевић, *Формирање Озне у Србији и Београду и ликвидације народних непријатеља 1944*, Историја 20. века, Институт за савремену историју, Београд, 2010, 12–15.

Партизански и комунистички злочини и репресија у Хрватској 1944–1946. Документи, Славонски брод 2005.

НАУЧНИ ЧЛАНЦИ:

Динчић Александар, *Зачењак йорайної револуционарної йерора у Нишком крају авіусій–окійодар 1944*, Херетикус, бр. 1–2, 2011, Београд 2011.

⁵⁶ АС, Фонд БИА, *Ойерација хвайнања Душана Пејровића Бороша*.

⁵⁷ Више о положају грађанства у првим годинама комунистичког режима у Наташа Милићевић, *Јујословенска власи и срјско йрађансйво 1944/1945*, ИНИС, Београд 2009.

Стефановић Стефан, *Голіоїта нишкої кайиїтала – Лично и маїтеријално сїрадање нишких кайиїталисїта 1945–1959*, Научни подмладак, Хуманиїтас, бр. 3–4, Ниш, 2005.

Цветковић Срђан, *Извешїај Државне комисије за тїаїне їробнице за 2011. їодину*, <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/pocetna/dokumenti.html>.

Цветковић Срђан, *Како је сїаљено їетї километїара досијеа УДБ-е*, Архив, бр. 1/2–2008, Архив Југославије (АЈ), Београд, 2008, 71–85.

Цветковић Срђан, *Реїресија на јуїу Срдије їосле ослобођења 1944. с їосебним осврїом на Лесковац и околину*, у Лесковачки зборник XLVII, Лесковац 2007, 209–232.

ЛИТЕРАТУРА:

Банковић Сава, *У їредворју їакла*, Вршац 1993.

Димитријевић Сава, *Кућа докїора Данила*, Лесковац 2002.

Драгољуб Јовановић, *Људи, Људи... IV*, Београд 2008.

Крстић Уча Слободан, *Како сам хвайїао Дражу Михаиловића*, Београд 1988.

Марко Лопушина, *Удиј ближњеї свої*, I, Београд 1997.

Марко Лопушина, *Удиј ближњеї свої*, I, Београд 1997.

Марковић Туларски Александар, *Бурни дани їраћанскої райїа на јуїу Срдије – Чеїници и равноїорци у Јабланици 1941–1945*, Београд, 1996.

Наташа Милићевић, *Јуїословенска власї и срїско їраћансїво 1944/1945*, Београд 2009.

Стевановић Зоран, *Делиїрадски корїус ЈВО*, Алексинац 2007.

Цветковић Срђан, *Између срїа и чекића*, Београд 2006.

СВЕДОЧЕЊА:

Аудио-документ са сведочењима о стрељанима у Барју – истраживање Николе Ђирића, публицисте и новинара и Мирослава Зубића, историчара – Музеј Понишавља

Писано осведочење др Милана Ракића, Ниш

Сведочење Вишеслава Костића, Лесковац

Сведочење Милице Веселиновић, Београд
Сведочење Милутина Костића, Козаре
Сведочење Бранка Пејчића из села Нишор
Сведочење Николе Илића, Лесковац
Сведочење Нинославе Црнатовић Петровић, Ниш
Сведочење Светлане Живановић, Ниш
Седочење Дејана Ђорђевића, Грделица

ПЕРИОДИКА:

Једни друјима којали раке, Вечерње новости – акција „Откопавање истине“, 26. јун 2009. год.

Књија стрељаних: Где су врањска пасја гробља, <https://www.vranjske.co.rs/info/knjiga-streljanih-gde-su-vranjska-pasja-groblja>

Погледи, Специјално издање бр. 2, 1991. год.

Оташевић Александра, *Ослобађање Дедиња*, Круї, број 8, 1999, стр. 64.

Небојша Озимих, *Суђење Јовану Чемерицићу*, <https://nebojsaozimic.wordpress.com>;

ДОКУМЕНТАРНИ ФИЛМ:

Душан Батаковић, *Црвено доба*, 2004.

Небојша Илкић, *Гувнишће*, 2007.

SUMMARY

Srdjan CVETKOVIĆ
 OZNA DOCUMENTS
 OF THE REVOLUTION TERROR
 1944 – SOUTH SERBIA

Wild cleansing and court proceedings against thousands of political and class opponents in the first years of the new party's government paved the way for the establishment of a one-party dictatorship in southern Serbia. At the same time wiping out civil society in Serbia, which was the pillar of the old regime, was part of a hidden plan. To achieve this, process of confiscating property of private entrepreneurs, industrialists, traders and others was put to use. Those who were executed at the wake of the campaign only months later would have received only a mild prison sentence. Collective sentencing, liquidations without trial or death penalties were given for the most bizarre of reasons – some for being government officials, some for being heads of institutions or enterprises that continued to work during the occupation. During the initial wave of the revolution, the state of belligerency, general sentiment of revenge and urge to punish war criminals had an effect on the intensity of repression of the revolutionary forces. Most of all the intensity was determined by political and ideological needs which were met by a planned campaign of elimination of political and class enemies.

Based on the available archive documentation of the secret police, similar liquidation scenario can be seen all over the South of Serbia from Vranje to Pirot. The intensity of persecution was dictated by local conditions and characters of people in power in cities and towns across Serbia. In total, 2,489 victims were registered in the South of Serbia by the State Commission for secret mass-graves. More victims were registered in Medveđa, Leskovac and Niš and less in Vranje and Pirot. Ozna, Secret Service, managed the whole process and kept evidence, including arrests which were made according to hit-lists, records of interrogations with torture, extrajudicial liquidations, cover up of evidence and counterfeiting of sentencing documentation (in some cases) and compilation of Execution Registers of the state enemies. At first, the execution lists were made public in cities and towns (Leskovac, Niš, Pirot etc.) at the same time. Such lists were used for propaganda and psychological purposes – destroying the reputation of the victims and intimidation of people. The last act of this drama was the pressure and scrutiny on the family members of the „state enemies“, which continued for years after the Second World War.

Key words: Communism, revolutionary terror, South Serbia, OZNa, the books of the shot